
פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה – דיסקציה של ביקורת

Author(s): יהודה פרידלנדר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 4 (תשמ"ז), pp. 510-523

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061945>

Accessed: 05/12/2011 15:04

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה – דיסקציה של ביקורת

מאת יהודה פרידלנדר

מאמר הביקורת של מאיר גילון 'הסאטירה העברית בתקופת ההשכלה בגרמניה – אנטומיה של מחקר', שפורסם לאחרונה בציון¹, מעורר לתגובה מחמישה טעמים עיקריים: (א) המבקר מבקש זאת במפורש, בקוותו 'שדברי הביקורת יעוררו את הדיון המדעי-המיתודולוגי בסוגיה מרכזית זו בתולדות ההשכלה העברית בגרמניה'². (ב) המבקר בחר, מסיבות מסוימות, בספרי פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה³, כב'דוגמה בולטת, אופיינית ומאלפת לתפיסות המיתודולוגיות-ה"אסתטיות" כביכול – לעומת ההיסטוריות הישנות – ולתוצאות מהן, תפיסות הרווחות בימינו בחקר הספרות העברית החדשה⁴. לאמור, המבקר מבקש לערער מערכת כוללת של תפיסות מחקר באמצעות מדגם שאימץ לו. (ג) המבקר נדרש לז'אנר ספרותי-בדיוני (סאטירה) כאל תעודה או קבוצת מסמכים למחקר היסטורי, בטשטשו את ההבדלים העקרוניים-המהותיים שבין שיטות מחקר הנהוגות כיום בחקר היצירה הספרותית, לבין שיטות במחקר ההיסטורי. (ד) טשטוש זה מאפשר למבקר להגיע לידי מסקנה כי בספרי בפרט, ובמחקר שספרי מייצגו כ'דוגמה בולטת אופיינית ומאלפת' בכלל, יש 'מחדלים, רשלנות וחוסר אחריות אינטלקטואלית', ששיתקו, לדעתו, בקהילייה האקדמית את 'מנגנוני הבקרה והאיזון'⁵. (ה) המבקר החרוץ שולף טעויות או שיבושים שמצא בספר (על חלקם אני מכיר לו תודה), אך רואה בהם עקרונות פסולים ומסולפים, ומאשים את המחבר בפגיעה באמת המדעית. אני יכול אפוא שלא להתרשם בקריאת מאמר הביקורת, כי המבקר ירה קודם כל את חציו, ולאחר מכן שרטט את המטרה. בתגובתי להלן אנסה להפריך רבות מטענותיו של המבקר הנכבד, המאפילות לצערי על כמה הערות חשובות.

א. זיקתה של הסאטירה לתקופתה

1. השתקפות המציאות בסאטירה – כיצד?

לאונרד פיינברג פותח את ספרו היסודי מבוא לסאטירה⁶, בהצהרה הבאה: 'כאמנויות האחרות, הסאטירה במיטבה עניינה בטבע המציאות. שלא כאמנויות האחרות, הסאטירה מדגישה את הנראה

1 'הסאטירה העברית בתקופת ההשכלה בגרמניה – אנטומיה של מחקר', ציון, נב, ב (תשמ"ז) [להלן: גילון], עמ' 211–250.

2 שם, עמ' 250.

3 תל-אביב תש"ם.

4 גילון, עמ' 211, בהערה הפותחת.

5 שם, עמ' 250.

6 L. Feinberg, *Introduction to Satire*, Iowa 1967

כמציאותי אך איננו כד⁷. משמעם של דברים, שמי שבא לחקור את היצירה הסאטירית מחויב להכיר את הרקע ההיסטורי להיווצרותה, כדי שיוכל לעמוד כראוי על טיב ההבדלים שבין המציאות ההיסטורית, לבין זו המעוצבת ביצירה הבדיונית הסאטירית, יהיו מפתיעים ככל שיהיו. ברור איפוא, כי הבא לחקור את הסאטירה העברית בגרמניה, חייב להכיר את הרקע ההיסטורי לצמיחתה לאור תעודות ומחקרים רלוואנטיים. אינני רואה עצמי כהיסטוריון, ואינני מתיימר להיות בקיא במיתודות מחקר עדכניות של חקר ההיסטוריה. על התקופה הנידונה למדתי ממחקריהם של מאהלר⁸, צינברג⁹, קלוזנר¹⁰, שוחט¹¹, אליאב¹² ואחרים¹³, ולא ראיתי כל צורך לשוב וללקט מדבריהם כדי לפאר את ספרי ב'רקע היסטורי'. ראיתי לנכון להזכיר רק עובדות בסיסיות אחדות, ולהבליט את התופעות שנראו לי חשובות דיין לשם הבנת התשתית האידיאית של הסאטירות הנידונות בספרי. לא עלה כלל בדעתי לשרטט את האידיאולוגיה של תקופת ההשכלה, לא על פי מחקרים, ואין צריך לומר שלא על פי יצירות בדיוניות.

אולם כיצד נהג המבקר בביקורתו? אביא כאן דוגמה אחת 'מאלפת', וכיוצא בה אחרות. מ' גילון עומד על אי ידיעתי את העובדות לאשורן, וכותב: 'לפרשן סאטירות ההשכלה הסבר פשוט לתפיסתו המדהימה של אייכל בשאלת מניעיה של שנאת היהודים – האנטישמיות של אייכל עצמו'¹⁴. כיצד הגיע המבקר המלומד לפרשנות זו של דבריו? הלה מצטט מדברי ההסבר שלי על יצירתו של אייכל, שבהם טענתי, בין היתר, כי 'אייכל חושף כאן עמדה אנטישמית ידועה, המבוססת על שנאת הגוי את היהודי בגלל הממון, ובגלל התנשאותו של היהודי בממנו. הכסף היהודי שולט בעולם'¹⁵. דוק בספרי ולא תמצא אפילו מלה אחת על איצק אייכל עצמו כאנטישמי. בדברי ההסבר שלי אני מסב את תשומת לב הקורא לטיעון ששם אייכל הסאטיריקן בפיו של משלם בן אוריה האשתמועי¹⁶. דא עקא, שאין לגרוס זהות בין 'המחבר המשתמע' לבין 'הסופר הביוגראפי'¹⁷. בניתוח הסאטירה לא

7 'Like other arts, the best satire is concerned with the nature of reality. Unlike other arts, which emphasize what is real, satire emphasizes what seems to be real but is not' A.G. Wood, 'Literary Satire and Verisimilitude', ראה גם: *Literary Satire and Theory, A Study of Horace, Boileau and Pope*, New York & London 1985, pp. 13–27

8 ר' מאהלר, דברי ימי ישראל דורות אחרונים, משלהי המאה השמונה-עשרה עד ימינו, א, ב, מרחביה 1954.

9 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ה, תל-אביב 1959.

10 י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, ירושלים תר"ץ.

11 ע' שוחט, עם חילופי תקופות – ראשית ההשכלה ביהדות גרמניה, ירושלים תשכ"א.

12 מ' אליאב, החינוך היהודי בגרמניה בימי ההשכלה והאמנציפציה, ירושלים תשכ"א.

13 מ' גילון, קהלת מוסר למגדלסון על רקע תקופתו, ירושלים תשל"ט. הספר פורסם כשספרי היה כבר בדפוס. מקורות היסטוריים נוספים הובאו בהערות בספרי ובמפתחות.

14 גילון, הסאטירה, עמ' 225.

15 י' פרידלנדר, פרקים בסאטירה העברית בשלהי המאה הי"ח בגרמניה, תל-אביב תש"ם [להלן: פרקים בסאטירה], עמ' 31. וראה: גילון, שם.

16 פרקים בסאטירה, עמ' 49–51.

17 מחבר משתמע – Implied author, סופר ביוגרפי – writer. על המחבר המשתמע כותב יוסף אבן

דנתי באייכל כבסופר ביוגרפי, אלא בעמדות הבאות לידי ביטוי בדברי גיבורו (גיבורי). אני מוכן, כמובן, לקבל את דעתו של גילון כי העמדה האנטישמית הזאת היתה בחינת עובדה היסטורית ברבע האחרון של המאה ה־ט, אולם אי אפשר לטעון שהיא לא הובעה בסיפור הבדיוני שלפנינו. יתרה מזו, בסיום הניתוח של איגרת ג' אני מדגיש כי יש בה 'תיאור פסבדו היסטורי'¹⁸. זיהוי דברי משלם בן אוריה האשתמועי עם אייכל עצמו הוא איפוא של גילון ולא שלי. כיוון שכך, טוען כלפי המבקר: 'מתחת לרקמה הלשונית המדעית-המסאית של המחקר הספרותי-ההיסטורי שאנו דנים בו, מוצנעת מגמתו הבולטת של המהדיר: השחרת פניהם של סופרי ההשכלה'¹⁹. טענה זו נובעת באורח ישיר מקודמתה, והמבקר מוסיף לה 'ראיות', ובוחר לו, בין היתר, את אייכל, ומונה את 'השמצות'. אין לי אלא לצטט כאן משפטים אחדים מן המבוא שלי ליצירתו של אייכל, וניווכח במגמתו ה'מוצנעת':

הערכת דמותו של יצחק אייכל (תק"ח-תקס"ג) ויצירותיו היתה שנויה במחלוקת חריפה בראשית ימיה של 'השכלת ברלין'. כאחד ממחברי 'נחל הבשור' ומעורכי 'המאסף' זכה להערכה כלשהי מצד העושים עמו במלאכה, וזכה באותה מידה ליחס עויין שהיה מלווה השמצות חריפות ואף גסות... אם נכונה עדותו של ש. ברנפלד, הרי 'התגאל בפרהסיא במאכלות אסורות'... לעומת זאת היו שזכרו לו לאייכל זכות ראשונים והעריכו את יצירותיו הגלויות והסמויות בחיוב אף לאחר מותו²⁰.

ספרי עוסק ביצירה הסאטירית ולא באישיותם של סופרי ההשכלה. בדברי המבוא שלי ליצירתו של שאול לויין-ברלין אני סוקר בקצרה דעות על מפעלו הספרותי, ומסתפק בסיכום תמציתי: 'סקירתן של התגובות המרובות על יצירתו של שאול לויין-ברלין מאששת את דעתו של משה סמט, כי "אישיות ר"ש נשארה, לענ"ד, תעלומה. הכרקטריסטיקות הניתנות לו ע"י כמה היסטוריונים וחוקרי ספרות הן חד-צדדיות, מגמתיות ויש ראיות להפכו"²¹. הוא הדין לגבי דיוני ביצירתו של אהרן וולפסון. היכן כאן מגמתו 'הבולטת' להשחיר את פניהם של סופרי ההשכלה?

2. מעמדה הנחות של הסאטירה

אלוין ב' קרנן, מן הבולטים שבחוקרי הסאטירה במאה העשרים, פותח את מבואו לאנתולוגיה 'סאטירה חדשה' במשפט הבא: 'הסאטירה מעולם לא זכתה למוניטין רבים במיוחד'²². קרנן, עורך

במילון מונחי הספורה, ירושלים תשל"ח: 'כיוון שהמחבר המשתמע (ההדגשה במקור) תלוי מצד אחד בפירוש הניתן ליצירה, והריהו משתנה אם כך מפירוש לפירוש, וכיוון שמצד אחר הוא שונה מיצירה ליצירה, ואפילו שתיהן של אותו יוצר – כיוון שכך, אין לזהות רשות זו באורח חפוז ושיטתי עם הסופר הביוגרפי' (עמ' 80).

18 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 32.

19 גילון, עמ' 219.

20 פרקים בסאטירה, שם, עמ' 19.

21 שם, עמ' 65–66; וראה שם הפניה למאמרו של מ' סמט, 'ר' שאול ברלין וכתביו', קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 435.

22 A.B. Kernan, *Modern Satire*, New York–Chicago–San Francisco–Atlanta 1962, p. iv: 'Satire has never had the best of reputation'

האנתולוגיה, כולל בה את מחקרו הנודע של רוברט ס' אליוט 'הסאטיריקן והחברה'²³, ומלווה אותו בדברי הקדמה קצרים. הוא מעיר, בין היתר, כי אליוט מציין במאמרו שהסאטירה מעולם לא זכתה להערכה רבה בביקורת הספרות: אפילו היוצרים הסאטיריקנים חשו חובה להתנצל על אמנותם הבלתי נעימה. לאחרונה, על כל פנים, ככל שהסאטירה כז'אנר נעשתה יותר אטרקטיבית, התייחסו אליה המבקרים ביתר חיוב מכפי שהיה בעבר²⁴. על יסוד הנחות בסיסיות אלה, המקובלות כיום על כל חוקרי הספרות, העירותי בקצרה במבוא לספרי, כי 'שלא כשירה העברית בשלהי המאה השמונה-עשרה, שזכתה, לפחות, להכרה מצד חבורת "המאספים", הרי שהסאטירה היתה בעמדה נחותה יותר'²⁵. כל שכוונתי לומר הוא שהשירה העברית לא היתה זקוקה לאפולוגטיקה מצד חבורת 'המאספים' (היהדות החרדית לא התלהבה ממנה במיוחד), ואילו הסאטירה העברית לא היתה לרוחם של כל הנמנים עם חבורת 'המאספים', שכן ויזל חשש ממנה, כידוע. היצירה הסאטירית איננה יכולה להתקבל בעולמה חמור הסבר של ההלכה. ציטטתי מדברי ויזל, וניסיתי לבאר מדוע הלה, כיהודי שומר מצוות הבקיא בהלכה וחי על פיה, חשש מ'סיפורי היתולים'. ויזל ידע, כמובן, את הנאמר בבבלי סנהדרין סג ע"ב: 'כל ליצנותא אסורא חוץ מליצנותא דעבודת כוכבים דשריא', ואת הנאמר באבות ג יג: 'שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערווה'. ויזל הסתייג, כידוע, לא רק מן הסאטירה, אלא אף מפני שירי חשק, בפנותו אל עורכי המאסף: 'אל תשימו בכלים שירי חשק, דברי עגבים ואהבה, כמו מקצת שירי עמנואל ורבים משירי משוררי דורנו בכל העמים'²⁶. שתי הבקשות הללו, להימנע משירי חשק ומסאטירה, סמוכות זו לזו במכתבו. עתה בא המבקר הנכבד ומכריז בחגיגות רבה: 'יצירת הקשר הסיבתי בין סאטירה לניאוף היא המצאתו המקורית של המהדיר, ולוויזל אין כל חלק בה'²⁷. המבקר מוסיף על תמיהותיו וטוען כנגדי: 'אייכל וולפסון היו עורכי "המאסף", אך לפי מה שמשתמע מדברי המהדיר-הפרשן לא נמנו עם חבורת המאספים, וזה תמוה'²⁸. בעיני תמוה הדבר עוד יותר, שכך משתמע כביכול מדברי, בהבחיני בין 'משוררי ההשכלה' לבין 'איצק אייכל וסיעתו'. המבקר הנכבד יודע בוודאי היטב, כי איצק אייכל ואהרן וולפסון נמנו על המחנה הראדיקאלי שבתוך חבורת המאספים, ואילו ויזל ואחרים היו בין המתונים. היחס לסאטירה הוא אחד הביטויים לחילוקי דעות בין המתונים לראדיקאלים. קלוזנר מציין, כי בשלוש השנים הראשונות להופעת המאסף (1784–1786) בקניגסברג, 'היו "המאספים" מתונים

23 אליוט, בתוך: קרנן, שם, עמ' 148–154.

24 'As Robert C. Elliott notes in his essay "The Satirist and Society", satire has never enjoyed a very high reputation with literary critics, and even the satiric writers have felt it necessary to apologize for their unpleasant art. In recent years, however, as the genre has attracted more attention, critics have written about it with a good deal more sympathy than was usual in the past' עמ' 147.

25 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 10.

26 מכתבו של ג"ה ויזל לסופרי המאסף (ד בשבט תקמ"ג), שנתפרסם ב'נחל הבשור', המאסף, א (תקמ"ד). על היחס לסאטירה במקורותינו ראה: ח' ברנדווין, 'על הלצנות ועל לצנות בספרות ההשכלה', הדואר, 43 (תשכ"ד), עמ' 28–30, 44–46.

27 גילון, עמ' 221.

28 שם, שם.

לגמרם'. ואולם עם הופעת המאסף בברלין (1788–1790) נעשה המאסף 'יותר מלא-חיים וקצת יותר ראדיקלי... הוא נעשה יותר חפשי ורנה'ו [נפתלי הרץ וייזל] פסק מלכתוב בו'²⁹. במילים אחרות, אייכל וולפסון והקרובים להם ברוחם טיפחו את הסאטירה, ואילו המתונים, שהיו בדעה אחת עם וייזל, הסתייגו ממנה. באיפוא המבקר הנכבד ומלגלג הן על דעתי בדבר היחס השונה אל השירה ואל הסאטירה, והן על ההבחנה בין המחנות בתוך חבורת המאספים. מסתבר איפוא שאף כאן חטא המבקר בעיוות דברי.

ב. תרגום, קליטה ומסורת

1. תרגום מספרות העמים

'מן המפורסמות כי קליטת ספרות זרה נעשית, בין היתר, בשלוש דרכים, מהן שתיים ישירות וגלויות, ואחת עקיפה וסמויה. הדרכים הישירות הן: תרגומים ועיבודים של יצירות ספרותיות ללשון העברית, וסיגול ז'אנרים, מבנים ואמצעי הבעה'³⁰. משפטים אלה נכתבו במבוא כללי קצר, ופרטיהם ידועים לכול. אולם המבקר הנכבד מצר על כך ש'כדרכו, אין המתכבר טורח להביא אפילו ראייה אחת או דוגמה אחת לקביעתו זו'³¹. כיוון שלדעת המבקר דברי סתומים ונעדרי ראיות, הוא מציג שלוש שאלות: האחת, 'באלו מקרים קדם תרגומה של יצירה ספרותית אירופית מז'אנר מסוים להופעת אותו ז'אנר בספרות העברית?'³². והרי תשובתי: גמול עתליה מאת פראנקו-מינדיס (אמסטרדאם תק"ל), שהוא תרגום-עיבוד של עתליה לראסין, קדם למלוכת שאול מאת יוסף האפרתי מטרופלוביץ (וינה תקנ"ד)³³. אפרים לוצאטו תרגם, למשל, את השיר La Primavera מאת מטאסטאסיו (1698–1782), ופרסמו ב'אלה בני הנעורים' שלו (לונדון 1768), והשפעתו של מטאסטאסיו על אפרים לוצאטו היא מן המפורסמות³⁴. ביצירה 'נוד הדמע' מאת ר' ישראל מזאמושץ, שפורסמה לראשונה בדיהרנפורט בשנת תקל"ג, מצוי משל על שבעה מלאכים, ועל משל זה כותב יצחק אייזיק בן-יעקב: 'ונראה שנעתק מלשון עם אחר'³⁵. שאלתו השנייה של המבקר: 'האם סופרי ההשכלה העברית תרגמו לעצמם קודם לכן יצירות כאלה ואחר כך כתבו כדוגמתן או אחרים תרגמו להם?'³⁶. תשובתי לשאלה הראשונה משיבה גם על השנייה. אוסיף עליה, כי תרגומים משיריהם של ראמלר, האלר, גסנר, קלייסט ואחרים, שהופיעו

29 קלוזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 10), עמ' 153–154.

30 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 15.

31 גילון, עמ' 220.

32 שם, שם.

33 על הקשר בין יצירתו הדראמאטית של ראסין לבין מחזהו של האפרתי, ראה: א' שאנן, עיונים בספרות ההשכלה, מרחביה 1952, עמ' 86. ראה גם: הנ"ל, הספרות העברית החדשה לזרמיה, א, תל-אביב 1962, עמ' 88–101.

34 ראה: קלוזנר, היסטוריה (לעיל, הערה 10), עמ' 295–306.

35 אוצר הספרים, וילנא תר"ם.

36 גילון, עמ' 220.

בחוברות המאסף בשנים תקמ"ד-תקמ"ו, היו 'מודל' למשוררי ההשכלה גם במאה הי"ט, ולא דווקא בגרמניה בלבד, אלא אף במזרח אירופה.³⁷

ולשאלתו השלישית של המבקר: 'האם אייכל וולפסון תרגמו לעברית, לעצמם, את 'המכתבים הפרסיים' למונטסקיה או את 'השיחות של המתים' של לוקיאנוס ופונטנל, ורק אחר כך כתבו את הסאטירות שלהם, או שמא סופרים אחרים עשו זאת במקומם, ותרגומיהם אבדו ואינם'³⁸. אכן, זאת שאלה אינטליגנטית של מבקר הגון. בהצגה זו של הדברים עלול הקורא לחשוב כי טענתי היתה שקודם כול מתרגמים הסופרים סאטירות, ורק לאחר מכן כותבים את יצירותיהם הם, וכאילו לא קיימת השפעה מקריאה בשפת המקור ללא שלב מכין של תרגום. הקורא יבין כי כל תגובה כאן היא מיותרת. אולם מן הראוי לציין כי מי שבדק, ולו רק באורח חלקי בלבד, את מצב תרגומי הסאטירות מספרות העמים לעברית, מוצא שאכן תורגמו סאטירות לעברית מאוחר יותר. מאיר הלוי לטריס תרגם, למשל, אחת מיצירותיו של לוקיאנוס על פי גירסתו של וילנד³⁹. ש' ורסס חקר ביסודיות רבה את שאלת השפעתה של הסאטירה של לוקיאנוס על הסאטירה העברית החדשה, ובספרי הפניתי את הקורא למחקרו של ורסס פעמים אחדות, ולא מצאתי לנכון להרבות במובאות מדבריו. ורסס אף נתן דעתו, כמובן, לסוגיית התרגום, ואזכיר כאן דוגמה נוספת, מאלפת עד מאוד. ורסס מציין, כי שלמה רובין השתדל 'לשתול את הסאטירה של לוקיאנוס בתרגום ובעיבוד' ולפרסמה בהנשר, אולם 'דומה כי העורך לא גילה התלהבות יתירה להצעה זו'⁴⁰. אין להוציא מכלל אפשרות, כמובן, שתרגומים של יצירות ספרותיות, וסאטירות בכללן, אבדו או טרם נמצאו, והם מצויים באוספים שונים שטרם נבדקו ונחקרו. כך, דרך משל, מצא ורסס באוסף פרל תרגום ביידיש של טום ג'ונס מאת הנרי פילדינג ופרסם את דעתו על מקורו וטיבו של תרגום זה⁴¹.

2. מסורת של סאטירה בעם ישראל

המבקר חושף סתירה בדברי, שכן איך ייתכן שמחד גיסא אני טוען ש'הסאטירה העברית התפתחה עם קליטתה של הסאטירה האירופית', ומאידך גיסא אני טוען ש'הסאטירה כולה שלנו'⁴². זאת ועוד, הלה מקשה: 'כיצד הגיע חוקר של תולדות הספרות העברית לקביעה המוזרה, שלא היתה לנו מסורת

37 ראה לעניין זה: ח' שוהם, 'ספרות גרמנית – ספרות עברית (פתיחה אפשרית לדיון)', בספרו: 'נתן החכם' בין בני-מינו, תל-אביב תשמ"א, עמ' 93–123.

38 גילון, עמ' 220.

39 ראה: 'אלכסנדר נביא השקר', הצפירה, ז'ולקא תקפ"ג, עמ' יג-יד. וראה לעניין זה: ש' ורסס, 'הדי הסאטירה של לוקיאנוס בספרות ההשכלה העברית', בקורת ופרשנות, 11–12 (תשל"ח), עמ' 85–119.

40 ורסס, שם, עמ' 116.

41 ראה: ש' ורסס, 'יוסף פרל כמתרגם ליידיש של "טום ג'ונס" לפילדינג', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, ד, ירושלים תש"ם, עמ' 63–84. ראה גם: הנ"ל, 'גנזי יוסף פרל בירושלים וגלגוליהם', האוניברסיטה, כתב-עת של האוניברסיטה העברית בירושלים, 19, א (תשל"ד), עמ' 38–52.

42 גילון, עמ' 220–221.

של סאטירה?⁴³. ייתכן מאוד, ואני מוכן להודות בכך, שדברי במבוא היו מתומצתים מדי, ולו הוספתי כמה משפטי הבהרה היתה ה'סתיירה' המזורה נעלמת לחלוטין. ראשית כול, אני הולך בתחום זה של חקר הסאטירה העברית בעקבותיו של ב' קורצווייל, שטען כי 'מעין ועזוה תודעת', המשנה את ראיית המציאות כולה, הוא המוליד את הסאטירה... רק בתקופות של משבר דתי ומיטאפיזי יכולה הסאטירה לצמוח⁴⁴. משום כך אינני גורס מסורת רצופה של הסאטירה העברית, ואני מקבל אף כאן את עמדתו העקרונית של קורצווייל, שספרותנו החדשה היא מהפיכה ולא המשך⁴⁵. שנית, יש להבחין בין יסודות סאטיריים לבין הסאטירה כמערכת, כז'אנר. יסודות סאטיריים מצויים אף בתנ"ך, בדברי אליהו בהר הכרמל (מלכים א' יח), או בנבואת ישעיה (מד י"ז), ועוד. יסודות אלה ישנם כמובן בספרות הפולמוס, אולם לא כל פולמוס הוא בהכרח סאטירה⁴⁶. כשם שהמקאמה (שיש בה, כמובן, אלמנטים סאטיריים), שבאה אלינו מן הספרות הערבית, נקלטה והתפתחה בספרות העברית בימי הביניים, כך באה אלינו הסאטירה מן הספרות האירופית⁴⁷, נקלטה והתפתחה באורח בולט במיוחד במאות הי"ח ואילך. ז'אנר הסאטירה בא לנו איפוא מן הספרות האירופית, אולם הוא לא נקלט בספרות העברית קליטה חיצונית, מלאכותית, אלא הפך עד מהרה לאחד הז'אנרים המרכזיים, המאפיינים את ייחודה של הספרות העברית החדשה במאות הי"ח והי"ט. הסאטירה הפכה לחלק 'אורגאני' כמעט של ספרותנו, ולכך נתכוונתי במשפט המסיים את המבוא לספרי:

יאמר מפורשות כי מעל לכל מעניינת אותנו בחיבור זה, כמובן, היצירה הסאטירית עצמה לרביה, והיא העומדת במרכז העין. חרף כל ההשפעות והקליטות מנכסי תרבות זרים אשתדל להראות כי הסאטירה העברית החדשה משלהי המאה השמונה-עשרה ואילך רשאית לאמץ לה את משפטו המפורסם של קווינטיליאן: 'Satura quidem tota nostra est'⁴⁸.

הערת המבקר, שאמירה זו יש בה 'כדי לעורר רגשי גאווה בלבו של כל יהודי ולשתק את הזויע הקל ביותר של הרהור ביקורתי'⁴⁹, אינה מצטיינת בהגינות.

וזאת ועוד, המבקר הנכבד 'סוקר' את ספרי ומשמיע לקורא את הטענות כדלקמן. קודם כול הוא מודיע לקורא, כי 'אם ננסה להפשיט מדבריו [של המהדיר] את מחלצות המטפורה של 'לידת

43 שם, עמ' 220.

44 ב' קורצווייל, 'הערות למהות הסאטירה', בספרו: במאבק על ערכי היהדות, ירושלים ותל-אביב תש"ל, עמ' 55, 61. אני מפנה בספרי את הקורא למחקר זה של קורצווייל, אולם אני מכיר בזכותו של גילון לחלוק עליו, ואף אמצא לו תימוכין בדברי ש' ורסס, המציין כי שורשיה של הסאטירה העברית בתקופת ההשכלה מצויים גם 'בקרקע המסורת הפנימית של הסאטירה העברית בימי הביניים, בלבושיה של הפרוזה המחורזת'; ורסס (לעיל, הערה 39), עמ' 85.

45 ב' קורצווייל, ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?, ירושלים ותל-אביב תש"ך.

46 ראה מאמרי: 'אב ותולדה – בין פולמוס לסאטירה (על 'נוד הדמע' לר' ישראל מזאמושץ)', העומד להתפרסם בקרוב בספר ליובלו של חוקר, שאני מנוע כרגע מלמסור את שמו מטעם מובן...

47 מבלי להיכנס עתה לדיון העקרוני, אם ערש הולדתה של הסאטירה ברומי, כדעת חוקרים רבים, או ביוון, כדעתו של הנדריקסון, למשל. ראה לעניין זה: G.L. Hendrickson, 'Satura tota nostra est', *Classical Philology*, XXII (1927), pp. 46–60.

48 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 15.

49 גילון, עמ' 221.

הבתולים... נראה כי כוונתו [של המהדיר], שהסאטירה העברית החדשה היא יצירה מקורית, בלא כל גורם של הפריה מבחוץ – לא של הספרות העברית, שקדמה לתקופת ההשכלה, ולא של הספרות האירופית⁵⁰. אכן יושר אינטלקטואלי למופת! הקורא, שלא קרא את ספרי, עלול לחשוב כי המטאפורה 'לידת בתולים' היא שלי, ויש להפשיט מדברי את מחלצותיה, בעוד שאלו הם דבריו של המבקר. הלה מפרש מעוות את דברי, שהסאטירה העברית החדשה היא אחת הדוגמאות ל'ספרות היוצרת את עצמה ואת כליה, את תשתיתה האידיאולוגית והאסתטית, ונאבקת קשות על הצדקת עצם קיומה'⁵¹. ידוע ההבדל המהותי בין ספרות המתפתחת בעם ששפתו היא שפה חיה, דינמית, גמישה, לבין ספרות הבאה להתמודד עם 'לשון קודש', לשון תפילה ולימוד תורה. כמה יהודים דיברו עברית בביתם וברחוב בתקופת ההשכלה? כמה רבנים חרדיים היו מוכנים להכניס לביתם ספרי ספרות יפה, שלא לדבר על סאטירה? איזו מסורת בלטריסטית, עברית, חילונית, היתה ליהודי גרמניה בשלהי המאה ה-19? כמה יהודים קראו ונהנו מקריאת ספרות גרמנית יפה לפני מפעל ה'ביאור' של מנדלסון? 'נחל הבשור' היה מהפיכה גמורה בציבור היהודי. וכי ספרות חדשה השוקדת על פיתוח תכנים חדשים ועל סיגולם של ז'אנרים חדשים, וצורות עיצוב והבעה מן הספרות הצרפתית והגרמנית, היא 'לידת בתולים'? אולם בזאת לא נתקררה עדיין דעתו של המבקר, והוא מוצא סתירה מניה וביה בדברי שבאותו עמוד: 'עם זה עלינו להודות', מכריז המבקר, 'כי טעינו [המבקר, ואלה שהוא מדבר בשמם] בהתרשמותנו הראשונה מדבריו. אין הוא גורס, שהסאטירה של ההשכלה העברית נולדה בלא כל גורם מפרה מבחוץ [גם מטאפורה זו, 'הפריה מבחוץ', היא של המבקר]. הרי הוא ממשיך ואומר, בסתירה לדבריו הראשונים: "הסאטירה העברית התפתחה עם קליטתה של הסאטירה האירופית"⁵². הרי לך סתירה בדבריו של חוקר ובאותו עמוד בספרו... והרי לך מחקר מפוקפק, שאין בו אלא 'מחדלים, רשלנות וחוסר אחריות אינטלקטואלית' אך זכה לתגובה 'נלהבת מעבר למקובל מצד חלק ניכר מהקהילייה האקדמית והעלית האינטלקטואלית'⁵³. לאמור, נשתבשה, לא עליכם, דעת רבים.

ג. בין גלוי לסמוי בטקסט הספרותי

1. קריאה בין-טקסטואלית

זיווה בן-פורת מגדירה את המונח 'בין-טקסטואליות' במילים הבאות: 'בין-טקסטואליות (Intertextuality) הנו מושג בעל חלות רחבה ביותר, המכסה את כל התופעות הנובעות מהיחסים שמקיים טקסט נתון (או יחידת טקסט – כותרת, למשל) עם קורפוס קודם ו/או ברזמני של טקסטים'⁵⁴. בהמשך קובעת החוקרת, על סמך מחקרים עדכניים, כי 'בין-טקסטואליות הנה בלתי

50 שם, עמ' 220.

51 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 7. לניסוח דומה ראה שם, עמ' 10.

52 גילון, עמ' 220.

53 שם, עמ' 250.

54 זיווה בן-פורת, 'בין-טקסטואליות', הספרות, 2 [34] (1985), עמ' 170.

נמנעת. בהיותה אופן הקיום, מנגנון המשמוע, של הטקסט הספרותי בכליותו, היא חלה על כל הטקסטים התרבותיים, על כל הצופנים ומערכות התקשורת. היא הכשירות המשותפת ליוצר ולקולט והיא אינה עומדת לבחירה⁵⁵. ר' גדליה בר' ישראל ליפשיץ כותב בספרו רגל ישרה, כי 'כ"פ [כל פעם] תפס הגמרא רישא דקרא והכוונה לסיפא⁵⁶. הספר רגל ישרה פורסם לפני פרסום הסאטירות של איצק אייכל, שאול לויין-ברלין ואהרן וולפסון, ומותר לשער שהיה מוכר להם. שימוש בדבד בטקסט גלוי ובטקסט מוצנע חיוני לקליטת המסר הספרותי. אדגים זאת במובאה מאלפת מתוך 'קול מחצצים' מאת טוביה פדר. הרמבמ"ן אומר בלבו: 'לא יתעצב לבבי, לא יתחמץ ולא יתנחם, על כי עם עדת אשכנזים גרתי ואחר עד עתה⁵⁷. האסוציאציה הישירה היא, כמובן, מבראשית לב ה: 'עם לבן גרתי ואחר עד עתה'. אך יש לזכור גם את הקשר הביסוציאטיבי מדברי רש"י על הפסוק הזה: 'עם לבן הרשע גרתי ותרי"ג מצות שמרתי'. לאמור, קשריו של מנדלסון עם הגרמנים (אשכנזים) לא השפיעו על קיום מצוות. לפנינו איפוא שילוב של רמז גלוי ורמז סמוי, המבוסס על 'כשירות המשותפת ליוצר ולקולט'. ספרות ההשכלה רוויה, כידוע, מבעים כאלה, ולא כאן המקום לגבב ראיות.

ביסוציאציה היא איפוא טרמינוס טכניקוס לדרך (דרכים) מדרכי הקריאה הבינ-טקסטואלית. ספרו של ארתור קסטלר פעולת היצירה⁵⁸, מוקדש, כפי שמעידה כותרת המשנה, ל-'A study of the conscious and unconscious processes in humor, scientific discovery and art'. קסטלר טבע את המונח ביסוציאציה⁵⁹ בתחומי היצירה, לרבות הומור. חמש שנים אחר הופעת ספרו של קסטלר, ביקש הודגארט לסגל ולעבד מעט את מונחיו של קסטלר לתחום הסאטירה⁶⁰. בפרק הרביעי של ספרו סאטירה, הנקרא 'אמנות הסאטירה', טוען הודגארט, כי מהות הבדיחה והסאטירה הספרותית היא השנינה (wit), שנהוג להבדיל בינה ובין ההומור⁶¹. הודגארט דן בהרחבה במשמעות ה-wit, ומטעים כי ניסיונות רבים נעשו להבחין בין שנינה להומור, אולם ללא הצלחה מרובה⁶². כל המצוי אצל חקר הסאטירה יודע כי ג'ון דריידן הגדיר עוד בשנת 1693 את תכונות

55 שם, עמ' 171. לביבליוגרפיה ראה: שם, עמ' 178. וראה גם: גלית חזן-רוקם, 'הפסוק המקראי כפתגם וכציטוט', מחקרי ירושלים בספרות עברית, א (תשמ"א), עמ' 155-166.

56 רגל ישרה, שיוירי רש"י והגהות על סדר נזיקין פירוש אבות דר"נ, מסכתות קטנות וביאורי המדות והמשקלות בש"ס ובפרק הערוגה במסכת כלאים, דיהרנפורט תקל"ז, דף לב ע"ב.

57 'פרידלנדר, במסתרי הסאטירה, רמח"ג תשמ"ד, עמ' 51.

58 A. Koestler, *The Act of Creation*, New York 1964, ולא 1966 כפי שנמסר, בטעות, במאמרו של גילון.

59 שם, עמ' 35-36: 'I have coined the term "bisociation" in order to make a distinction between the routine skills of thinking on a single "plane", as it were, and the creative act, which, as I shall try to show, always operates on more than one plane' M. Hodgart, *Satire*, New York - Toronto 1969, p. 112: 'To adapt Koestler's terms slightly'

61 שם, עמ' 111: 'The essence of the joke and of literary satire is wit, which it is usual to distinguish from humour' (ההדגשה במקור).

62 שם, עמ' 112: 'Many attempts have been made to distinguish between humour and wit without much success'

הסאטירה: 'wit and morality'.⁶³ בספרי ציטטתי את הודגארט, שעשה שימוש בתיאוריה של קסטלר, שכן הדרך הספציפית שבה נקט הודגארט הולמת את מטרתי בבדיקת הביסוציאציות בטקסט הסאטירי. ציינתי כי הודגארט דן 'על כוח השנינות שבהכעה הסאטירית'.⁶⁴ עתה בא המבקר הנכבד ומטיח נגדי שלוש טענות: האחת, הודגארט אינו דן בשנינות שבסאטירה, אלא 'מציע בקיצור לפני קוראיו את תיאוריית קסטלר בדיונו על הבדיחה'.⁶⁵ המבקר הזהיר והדייקן החליף, מן הסתם, את המלה הגרמנית Witz, שמשמעה בדיחה, במלה האנגלית wit, שנהוג לתרגמה במילים שונות, שאחת מהן – שנינות⁶⁶. על כל פנים, משמעות המונח wit בקונטקסט הסאטירי הוא שנינות לשון ולא בדיחה. טענתו השנייה של המבקר היא שהזכרתי את ארתור קסטלר 'באותיות קטנות בהערה'.⁶⁷ אני מבטיח נאמנה להעביר תלונה זו למי שידפיס את המהדורה השנייה של ספרי, ובכך נסיר מכשול מעיני הקוראים. טענתו השלישית, החמורה מקודמותיה, היא כי 'בהערת המהדיר ספרו של קסטלר לא נזכר כלל', וכי 'ספרו של הודגארט אינו אלא "כלי שני" להכרת התיאוריה של קסטלר'.⁶⁸ בדיון על הסאטירה של לויין-ברלין נראה לי ספרו של הודגארט רלוואנטי יותר, ואילו לכשנגיע לדיון בדבר ההבדלים בין הומור לסאטירה בניתוח יצירה מתאימה בספרות העברית, יזכה ארתור קסטלר לכבוד הראוי לו. קשת הגוונים של המונח 'ביסוציאציה' היא עניין לסקירה חשובה בהתפתחותו של מושג, אולם היא איננה רלוואנטית לחלוטין בדיון ספציפי ביצירות הנידונות בספרי. היא הובאה על ידי המבקר הנכבד, כדי שיוכל להרכיב מין בשאינו מינו, ולמהר ולהכריז בפאתיות יתרה: 'ירדה לטמיון הביסוציאציה'.⁶⁹

2. סגנון שיבוצי כהסוואה

המבקר חורץ דבריו בפסקנות: 'אין איפוא ל"כתב יושר" ולפיסקת הפתיחה שלו ולביסוציאציה ולא כלום'.⁷⁰ המבקר, השולל לחלוטין את המתח הקיים בין טקסט סמוי לבין טקסט גלוי ביצירת שאול לויין-ברלין, מזועזע מעצם ה'רעיון' הזה וקורא לקהל הקוראים: 'בחרדה אנו מעלים על דעתנו, כיצד היה נראה הנוסח [של 'כתב יושר'], אילו היה משבץ בו כל מה שב"כוונה מכוונת" הועיד לו מקום מתחת לטקסט הגלוי. לנו אין ידיעה ברורה על תהליך היצירה של נוסח שיבוצי. מכל מקום, נראה כי

63 J. Dryden, 'A Discourse concerning the Original and Progress of Satire', in: W.P. ראה: Ker (ed.), *Essays of John Dryden*, II, New York 1961, p. 75. מסתו של דריידן נכתבה ב-18 באוגוסט 1692, אך פורסמה בשנת 1693. ראה גם: קרנן (לעיל, הערה 22), עמ' 18-6.

64 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 69. הודגארט דן במשמעות ה-wit (שנינות לשון) גם בבדיחה, בסאטירה ובקריקטורה, ולא רק בבדיחה, ולזאת כוונת דברי.

65 גילון, עמ' 239.

66 על משמעויותיה הרבות של המושג wit ראה, למשל: A. Preminger, *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, New Jersey 1965.

67 גילון, עמ' 238.

68 שם, עמ' 239.

69 שם, עמ' 240.

70 שם, שם.

אין הוא כפי שהמהדיר מתארו לעצמו⁷¹. פיסקה זו מעידה כמאה עדים על כך שהמבקר אינו יודע סאטירה מהי, ואינו מודע לתפקידה החשוב של ההסוואה, המסכה, ביצירה הסאטירית. ב'קורצווייל טען, כי 'הצלחתה הגדולה ביותר של הסאטירה היא כאשר היא מתגנבת לנשמת יריבה ומדברת כאילו מתוכה. מאחורי מסכתו היא מסתתרת'⁷². אין זו כמובן דעת יחיד של קורצווייל. טיבה של ההסוואה הוא פועל יוצא של תרבות מסוימת, של מצב חברתי ופוליטי⁷³, וכמובן של אופיה הספציפי של הסאטירה, שכן בסאטירה אליגורית, למשל, שונה ההסוואה מזו שבסאטירה חברתית ללא כל מעטה אליגורי⁷⁴. אלז'ין ב'קרנן הרחיק לכת עוד יותר, כשטען כי 'בכל סאטיריקון יש מתכונותיו של ד"ר ג'קל ומיסטר הייד'⁷⁵. ניגודים אלה באים לידי ביטוי ברקמת ההסוואות ובמתח שבין השקסט הסמוי לגלוי. סגנון שיבוצי אינו מביא בהכרח למתח בין טקסט סמוי לגלוי, ויש שלסגנון השיבוצי נימה הומוריסטית או אירונית⁷⁶, אולם המתח הנזכר הוא אחד הסממנים המאפיינים את הסגנון השיבוצי הסאטירי. השיבוצי הלשוני ב'כתב יושר' יש בו גם מן האירוני וגם מן הסאטירי, ואף על זאת הרחבתי בספרי.

ד. מהימנותן של הערות קנטרניות

אילו באתי להגיב על כל הנאמר בביקורתו של גילון, היתה תגובתי מתארכת ומרבה טורח על הקורא. משום כך התרכזתי בכמה נקודות עיקריות בלבד. אולם אינני יכול לסיים את תגובתי מבלי שאבאי דוגמאות אחדות לטיבה של ביקורת בפרטיה, פרטים המלמדים על הכלל.

(א) כמה פעמים ביקר איצק אייכל את מנדלסון? המבקר מגנה אותי פעמיים על שכתבתי בספרי כי אייכל היה מבאי ביתו של מנדלסון⁷⁷, ומציין כי אייכל 'ביקר בברלין, בחייו של מנדלסון, פעם אחת ויחידה, בקיץ 1784. הכינוי "מבאי ביתו" של מנדלסון אין לו כל בסיס במציאות'⁷⁸. והנה גילון עצמו מתאר בספרו, קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, תיאור חי ומפורט של הופעת אייכל בביתו של מנדלסון, כנראה באחד מלילות השבת שבתקופת שהותו בברלין⁷⁹. גילון מסתמך על התיאור שנכתב בידי דוד פרידלנדר, ופורסם בשנת 1818. יש להניח, אם כי כמובן לא בוודאות,

71 שם, שם.

72 קורצווייל (לעיל, הערה 44), עמ' 72.

73 ראה: אליוט (לעיל, הערה 23), שם.

74 על הסאטירה האליגורית ראה: E. D. Leyburn, *Satiric Allegory: Mirror of Man*, New Haven 1956.

75 ראה: A. B. Kernan, *The Cankered Muse*, New Haven 1959, p. 16: 'Every Satirist is something of a Jekyll and Hyde'.

76 על טיב היחס שבין ההומוריסטי, האירוני והסאטירי, ראה: A. Melville Clark, 'The Art of Satire and the Satiric Spectrum', *Studies in Literary Modes*, Edinburgh-London 1946, pp. 31-49.

77 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 19. וראה: גילון, עמ' 246, 250.

78 גילון, עמ' 246.

79 גילון, קהלת מוסר (לעיל, הערה 13), עמ' 18-19.

שבמשך החודשים מאי ויוני 1784 ביקר אייכל פעם נוספת, או פעמים נוספות בביתו של מנדלסון. אינני יודע כמה פעמים היה עליו לבקר כדי שיהיה ראוי לכינוי 'מבאי ביתו של מנדלסון'. אילו כתבתי כי אייכל היה מבאי ביתו של מנדלסון בקיץ 1784, היה הכול אתי שפיר. אולם על מה יצא הקצף? על עובדה שאירעה, אם כי לא בתכיפות רבה? אתמהה.

(ב) המבקר מלגלג עלי על שכתבתי, כי 'דאגה ללשון העברית לא היתה, כאמור, רק דאגתם של משכילים, אלא אף של הרבנים שלא השלימו עם התפשטותה של "עם הארצות"' ⁸⁰. גם הפעם טוען המבקר כי דברי אלה 'אין ביניהם ובין המציאות ההיסטורית ולא כלום' ⁸¹. ובכן, בספרו של עזריאל שוחט עם חילופי תקופות, שאני מסתמך עליו בספרי, מצוי תיאור מפורט של דאגתם של ר' יצחק וצלאל, ר' יעקב עמדין ור' יונתן אייכשיץ לטיפוח ידיעת עברית בקרב בני ישראל ובנות ישראל ⁸². ידועה למשל התקפתו של ר' יעקב עמדין על אותם חזנים, שלא הבינו פירוש המילות:

רצונך לידע. בדוק רק במליצינו שלוחי צבור. המוציאים את הרבים ואת שאינו בקי י"ח ותעמוד על בקיאותם בלה"ק [בלשון הקודש]... ופעם אחת שמעתי מש"ץ למדן (שרצה להראות דייקנותו בהתפללו לפני התיבה בשינון ה') כשהגיע לברכת השכיבנו אמר ושומר צאתנו (ההדגשה במקור) אז אמרתי לו אתה תשמור מוצא שפתיך. ושבת וכסית את צאתך ⁸³.

(ג) המבקר שמח 'לבשר לחוקרי "כתב יושר", שהספר נמצא בידינו גם בכתב יד מאוסף א"נ אדלר, אך מודה כי כתב היד 'מכיל את השיבושים הגסים ביותר המצויים בו [בספר הנדפס]' ⁸⁴. צילום כתב היד מצוי ברשותי, ואף קיבלתי רשות מספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק (ששם נמצא כתב היד) לפרסמו, אולם בדיקה פליאוגראפית קפדנית של כתב היד והשוואתו לכתב יד אוטוגרפי של שאל לוי-ברליון, המצוי באוסף שבדרון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, העלתה כמה בעיות שאני מתמודד עמן, ובבוא השעה אסיק מסקנות מתאימות. אולם המבקר מעדיף לצטט מכתב יד משובש זה כדי להצביע על 'מחדלי' באותו מקרה שהדבר נוח לו במסגרת ביקורתו הכוללת. כך, דרך משל, מצטט המבקר משער היצירה, שבו נאמר:

ספר כתב יושר להגיד לאדם ישר, איש איש לפי אשורו, אלה מפה בחרות אפם בקצף ובתלונה, על ספר דברי שלום אמת ואמונה, בתחילת השקפה על הכוונה הראשונה, וחכם באחור ישבתנה, לבאר דבריו ע"ד [על דרך] החכמה הצפונה, ואז גם הם יתנו עידיהם ויצדיקוהו באחרונה.

כך מופיע בכתב היד הנזכר, ואילו הנוסח שנדפס בשנת תקנ"ה ובמהדורתי הוא: 'על ספר דברי שלום ואמת אמונה' ⁸⁵. המבקר מלגלג עלי שההדרתי על פי הנוסח המשובש, לדעתו, שבדפוס.

80 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 11, וראה גם עמ' 10.

81 גילון, עמ' 217.

82 ראה: שוחט (לעיל, הערה 11), עמ' 131-132, 235-237, 302 הערה 41, 328 הערות 181-190.

83 ר' יעקב עמדין, סדור בית יעקב, לעמבערג תרס"ד, עמ' 314.

84 גילון, עמ' 236. הכוונה לכתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק מס' 3564 (EN 1125), וסימנו ס' 29369 במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

85 פרקים בסאטירה (לעיל, הערה 15), עמ' 91.

לדבריו, 'אמת אמונה' הוא צירוף מילים חסר משמעות, ואילו 'אמת ואמונה' הינו ביטוי שגור בפי כל יהודי המתפלל שחרית וערבית⁸⁶. אך בשער הספר נאמר: 'על ספר דברי שלום ואמת אמונה', והכל מודים ש'כתב ישר' הוא כתב הגנה על הספר דברי שלום ואמת לנ"ה וייזל. לכן המלה 'אמונה' היא תוספת. משום כך ההדרתי 'דברי שלום ואמת אמונה', והוספתי בהערה, כי 'המחבר הוסיף את המלה אמונה... כעדות סמויה לטיב הספר'⁸⁷.

(ד) המבקר שולל לחלוטין את שכתבתי במבוא ל'שיחה בארץ החיים' לאהרן וולפסון, וקובע:

מקום הפגישה של הרמב"ם, מנדלסון והרב הפולני אינו "גן עדן". לשווא נחפש מלה זו בנוסח הסאטירה. נמצא זאת רק במבוא, שהקדים לה המהדיר-הפרשן. ואמנם אין כאן לא גן עדן ולא גיהנום... שני גדולי הרוח של היהדות והדמות הנגדית, הרב הפולני, נפגשים דווקא ב"האדס" (Hades) היווני, הפאגאני⁸⁸.

בפתיחה ל'שיחה בארץ החיים' מתואר זמנה: 'ביום בוא נשמת אדונינו רבינו משה בן מנחם מדעסויא לארץ החיים'. ומקומה: 'מקום גדול ורחב ידיים, מסביב שתול לו מכל עץ פרי נחמד למראה וטוב למאכל, ותחת צילם נשמות רבות' וכו'⁸⁹. על סמך האסוציאציה מבראשית ב-ט: 'ויטע ה' אלהים גן בעדן... ויצמח... כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל', 'העזתי' לפרש כי מדובר בגן עדן. יתרה מזו, בסיום היצירה בא המלאך מיכאל לקראת משה מנדלסון. משה רבינו, דויד ושלמה מבקשים אף הם לצאת לקראת מנדלסון, והשיא הוא ש'עודם מדברים והנה כבוד אלהים נראה, והקול נשמע לאמור: אל בני! בן יקיר לי משה... על כן זה יהיה שכר, צדקו לפניו יהלוך, וכבוד ה' יאספהו'⁹⁰. אכן, אני 'העזתי' ברשלנותי להכניס את משה, דויד ושלמה, את המלאך מיכאל ואת אלוהים לגן עדן, ובא המבקר בקצפו וגרר אותם דווקא ל'האדס' הפאגאני... לא אחטא אם אומר, כי אף דוגמה זו יותר משהיא מלמדת על עצמה, היא מלמדת על כיוצא בה במאמר הביקורת הנידון.

(ה) סוגיה חשובה בביקורתו של גילון היא ביקורתו את התרגום מגרמנית של ההערות בשולי 'שיחה בארץ החיים' לוולפסון. אילו הסתפק בכך המבקר, היתה הצדקת-מה לביקורת. המבקר מלגלג על 'צוות המתרגמים'. לצערי הרב מי שתרגם את ההערות, מר יוסף אורבך (ראה בהקדמה לספרי), נפטר, ואין המת מכחיש את החי. אני משאיר לאלמנתו, גב' לוטה אורבך תבל"א, שסייעה לבעלה במלאכת התרגום, את ההחלטה אם להגיב אם לאו. מאחר שאיני בקיא בגרמנית כמידה ראויה להתמודדות עם גרמנית מן המאה הי"ח, איני מתיימר להגיב. אולם אני נוטל על עצמי את האחריות במלואה, וההערות המתורגמות תיבדקנה היטב לאור השגותיו של גילון. כיוצא בזה הערות חשובות המצויות, פה ושם, במאמרו⁹¹, אך לצערי, נבלעו כאמור ברוב דברים חסרי שחר.

86 גילון, עמ' 241.

87 פרקים בסאטירה, עמ' 114.

88 גילון, עמ' 229.

89 פרקים בסאטירה, עמ' 146.

90 שם, עמ' 176.

91 דוגמת הערותיו על 'פלא הרמון' (עמ' 232), הרב בירב (עמ' 236), ו'נדודי' (עמ' 237), שאני מקבלן, מודה עליהן, ואתן את הטעון תיקון במהדורה השנייה של הספר, לכשתופע.

שנים רבות, שמונה במספר, עברו מאז פורסם ספרי, ואני מוצא לנכון להעריך את עבודתו השקדנית של המבקר, ובמיוחד את סבלנותו, שהביאה אותו לידי כך שנהג על פי עצתו המפורסמת של סנקה, במסתו 'על הכעס': 'תרופה טובה ביותר לכעס – השהות' (Maximum remedium irae) (mora est).

[בשולי התשובה לדברי, המובאת להלן, מתבקש המעיין לשוב ולקרוא את מה שכתבתי בפרק משנה א, 1, בפיסקה הפותחת במילים: 'ברור איפוא', ולאחריה את תשובת מ' גילון לפרק משנה זה, בפיסקה הפותחת במילים: 'לבסוף אל נסיח את דעתנו'. אכן מועט המכיל את המרובה, ו'נסתתמו כל טענותי'...]